

<https://doi.org/10.70728/b.series.fil.v08.i06.145>

SO‘Z O‘YINLARINING O‘ZBEK QIZIQCHILARI NUTQIDA IFODALANISHI

*Komilova Shaxrizoda Sherzod qizi,
Farg‘ona davlat universiteti stajyor-tadqiqotchisi,
shahrizodaqahramonova19.09@gmail.com*

ANNOTATSIYA. Ushbu maqolada o‘zbek xalq og‘zaki ijodining noyob boyligi hisoblangan milliy askiya va qiziqchilik san’ati, uning lingvostilistik xususiyatlari, o‘zbek milliy so‘z o‘yinlarining o‘ziga xosligi, bu borada olib borilgan tadqiqotlar haqida ayrim mulohazalar beriladi. O‘zbek milliy askiya va qiziqchilik san’ati namoyandalari ijodidagi so‘z o‘yinlarining ahamiyati bir qancha misollar orqali tahlil qilinadi. Tahlillarda til sathlarining har to‘rtalasiga doir misollar muhokama qilinadi va olimlarning nazariy qarashlari bilan asoslanadi. O‘zbek milliy so‘z o‘yinlarida qo‘llanadigan bir qancha lingvostilistik usul va vositalar askiya va qiziqchilar nutqi misolida tahlilga tortiladi.

Kalit so‘zlar: So‘z o‘yini, lisoniy o‘yin, kategoriya, xalq og‘zaki ijodi, lingvistik ijod, kontekst, pragmatik o‘yin, kinoya.

ВЫРАЖЕНИЕ СЛОВЕСНЫХ ИГР В РЕЧИ УЗБЕКСКИХ ЛЮБИТЕЛЕЙ

АННОТАЦИЯ. В статье даются некоторые комментарии о национальном искусстве расспрашивания и любопытства, которое считается уникальным сокровищем узбекского народного устного творчества, его лингвистико-стилистических особенностях, своеобразии узбекских национальных словесных игр, а также исследованиях, проводимых в этой области. На нескольких примерах анализируется значение игры слов в творчестве представителей узбекского национального искусства юмора и юмора. Анализы рассматривают примеры каждого из четырех языковых уровней и основываются на теоретических взглядах ученых. На примере асхийской и жукнчиларской речи анализируется ряд лингвостилистических приемов и средств, используемых в узбекской национальной словесной игре.

Ключевые слова: Игра слов, языковая игра, категория, народное творчество, языковое творчество, контекст, прагматическая игра, ирония.

THE USE OF WORD GAMES IN THE SPEECH OF UZBEKISTAN ENTHUSIASM

ANNOTATION. This article discusses the history of Uzbek folk art. The unique wealth of the national art of asking and joking, its linguistic and stylistic features, the uniqueness of Uzbek national word games, and the research conducted in this regard. Some comments are given on the research. The importance of wordplay in the work of representatives of the Uzbek national art of storytelling is one of the. The analysis is based on several examples. Examples from each of the four language levels are discussed in the analyses and are compared with the theoretical views of scholars. A number of linguist-stylistic methods and devices used in Uzbek national word games are analyzed using the examples of askiya speech.

Key words: Word game, language game, category, folk art, linguistic art, context, pragmatic game, irony.

“Til - bu o‘yin” [1, c. 206] o‘xshatishidan qadimgi zamonlardan buyon tilshunoslikda keng foydalanilib kelinmoqda. Ferdinand de Sossyur lisonning asosiy kategoriyalarini shaxmat o‘yiniga muqobillikda ta’riflaydi (tizimlilik, ahamiyatlilik, qoida va boshqalar). Biroq “lisoniy o‘yin” termini nisbatan yaqin yillarda, faylasuf L.Vitgenshteyn ishlarida paydo bo‘lib, unga ko‘ra, til “o‘z qoidalariga ega bo‘lgan o‘yin” sifatida talqin etildi. Lisoniy o‘yinlar - o‘z ichki qoidalari va kelishuvlarga bo‘ysunuvchi yaxlit va tugal kommunikasiya tizimlari hisoblanadi. Olimning fikricha, lisoniy o‘yin til birliklarining tizimli munosabatlarini maqsadli, ongli ravishda buzishga asoslangan so‘zlovchi nutqiy xatti-harakatining muayyan bir turidir. U, asosan, so‘zlashuv, ommabop va badiiy nutq uslublariga xosdir.[2, c.34] Olimning konsepsiyasida ijodiy yondashuv, nutqiy faoliyatdan iborat lisoniy o‘yin subektiv tarzda shakllantirilgan kognitiv jarayonlar sifatida izohlanadi.

Rus tili stilistikasiga oid ensiklopedik lug‘atda “lingvistik ijod sifatida, asosan, jamiyatning madaniy qatlamlariga bo‘ysunadi va nutq ifoda etishning asosiy qoidalarini bilmaslikdan kelib chiqqan nutq xatosining teskarisidir” [3, c. 696] deya izohlangan lisoniy o‘yin hodisasi jahon tilshunosligida atroflicha o‘rganilgan. Bu o‘rganishlar til rivojining barcha davrlariga xos bo‘lib, o‘zaro o‘yinli munosabatlar turli sohalarda namoyon bo‘lib kelgan. Xususan, “o‘yin” termini ko‘plab ilmiy sohalar qatori falsafa, pedagogika, psixologiya va fiziologiya kabi sohalarda namoyon bo‘lib, turli aspektda o‘zining funksional xususiyatlariga ega bo‘lishi ta’kidlangan. Tilshunoslik sohasida so‘z o‘yinlarining lingvostilistik tabiati bir qator olimlar, xususan, O.Y.Konovalova, K.S.Baranov, T.V.Pervak, A.Z.Sannikov, O.Y.Voronichev, A.A.Tereshenkova, O.V.Gladkova, Y.M.Fedorova, Y.S.Lavrenteva kabi tilshunoslar tomonidan turli tillar misolida ochib berildi. Tadqiqotchilar tomonidan til o‘yiniga matnni shakllantirish omili sifatida qaraldi.

So‘z o‘yini jahon tilshunosligining tadqiqot obekti sifatida XX asming ikkinchi yarmidan boshlab tilshunoslarning diqqat markazidagi lingvostilistik muammoga aylandi. Buning natijasida, ayniqsa, rus tilshunosligida ko‘plab ilmiy ishlar maydonga keldi. Amalga oshirilgan aksariyat tadqiqotlarda so‘z o‘yinlarining muayyan turlari, ulardan foydalanishning o‘ziga xos jihatlari, shu jumladan, so‘z o‘yinlarining nutq uslublari va turli janrlarda qo‘llanishini yoritishga alohida e‘tibor qaratildi. Shuningdek, so‘z o‘yinlari ma‘lum bir davr manbalari hamda maxsus bir janrlar misolida yoki biror bir nutq ko‘rinishi doirasida ham o‘rganildi.

O‘zbek adabiyotshunosligida olib borilgan bu boradagi izlanishlar shuni ko‘rsatadiki, so‘z o‘yinlari nafaqat hajviy-yumoristik fikrlar ifodasi, balki tinglovchida ma‘naviy-estetik zavqni shakllantiruvchi, so‘zlovchi nutqining ta‘sirchanligini oshiruvchi badiiy san‘at darajasiga ham ko‘tarilgan. So‘z o‘yinlarining ushbu jihatlari o‘zbek adabiyotshunosligiga oid ilmiy-tadqiqot ishlarida nisbatan kengroq yoritilgan.

O‘zbek tilshunosligida keyingi yillarda so‘z o‘yinlari tadqiqiga bag‘ishlangan ayrim ishlar maydonga keldi. So‘z o‘yinlari turli nutq uslublari misolida, xususan, o‘zbek milliy so‘z san‘ati hisoblangan askiya matni misolida [4, B. 24], latifalar kontekstida [5, B. 20] hamda badiiy nutq ko‘rinishida [6, B.23] tadqiq etildi. Biroq so‘zlovchining yashirin maqsadi, subektiv munosabati bilan aloqadorlikda yuzaga chiquvchi kengqamrovli lingvostilistik hodisa hisoblangan so‘z o‘yinlarining qiziqchilar ijodida qo‘llanilishi maxsus tadqiq etilmadi. Shu bois biz ushbu faslda o‘zbek milliy so‘z o‘yinlarining qiziqchilar nutqida ifodalanishini yoritishga harakat qildik.

Lingvistik adabiyotlarda lisoniy o‘yinining asosiy ko‘rinishi sanalgan so‘z o‘yini (ayn. kalambur, fran.calembour) so‘zlarning ko‘p ma‘noligiga, fonetik strukturasini bir xilligiga asoslanadigan so‘z o‘yini, so‘zlarni shunday qo‘llashdan iborat nutq ko‘rinishi sifatida ta‘riflanadi.

Tilshunos olim X.Dusmatovning fikricha, so‘z o‘yini o‘zida implisit axborot ko‘lamini tajassum etadi va quyidagi jihatlari bilan boshqa nutq ko‘rinishlaridan farq qiladi: 1. Nutq so‘z o‘yinlari asosida shakllantiriladi. 2. So‘z o‘yini kontekstida birdan ortiq implisit axborot ifodalanadi. 3. So‘z o‘yining semantik strukturasida *koptalqinlilik; murakkablik; sinkretizm; polisemantik va polifunksionallik; ma‘naviy va mazmuniy siljishlar; me‘yordan chekinish; lisoniy anomaliyalar* voqelanadi.[7, B.31]

So‘z o‘yinlari o‘zbek xalq og‘zaki ijodi ko‘rinishlarida keng istifoda etiladi: latifalar, askiyachi va qiziqchilar nutqlarida, payrov va chandishlar, qo‘shiq va dostonlar, ertak va hikoyalar, xalq dramalarida ishlatiladi.

To‘plangan lisoniy dalillarimiz tahlili shundan dalolat beradiki, qiziqchilar nutqida so‘z o‘yinlari hazil-mutoyiba, qochiriq, kulgi qo‘zg‘atuvchi xarakterda bo‘ladi. Ushbu fikrlarimizni asoslash uchun ayrim so‘z ustalarimizning so‘z qo‘llash jihatlari e‘tibor qaratamiz. O‘zbek so‘z ustalari orasida Hojiboy Tojiboyev alohida ajralib turadi. Uning boshqa bir so‘z

ustalarimiz, qiziqchi va askiyachilarimizda uchramaydigan o‘ziga xos so‘z qo‘llash uslubi quyidagilarda namoyon bo‘ladi:

- orttirma darajani ifodalovchi -roq shaklini takror qo‘llash: *“Mana men o‘zim ham bir necha bor borib, konsert qo‘yganman. Navoiy viloyatida ruslar ko‘p roq- roq xizmat qiladigan bir harbiy qismga bordim...”*
- tilimizda tasdiqni ifodalovchi *“xuddi shunaqa”* so‘zini kesatiq va inkor mazmunida qo‘llash. Qiziqchi ushbu so‘zlarni o‘zgacha bir kinoyaviy ohangda aytadiki, kontekstda *“aslida unday emas”* degan qarama-qarshi mazmun anglashiladi: *“Yevropada molga e’tirom, e’zozlash o’ta yuqori. Bizda-chi? Bizda ham xuddi shunaqa”*.
- pragmatik-kinoyaviy mazmundagi okkazional hosiladan foydalanish: *“hho‘-hho‘-hho‘, hho‘-hho‘-hho‘”*.

So‘z o‘yinlarining keng tarqalgan usullaridan biri - bu nutqiy vaziyatda so‘zlarni o‘z va ko‘chma ma’noda baravar qo‘llash hisoblanadi. Buning uchun qiziqchilar ko‘pma’noli so‘zlarga, ko‘chma ma’noli so‘zlarga hamda iboralarga e’tiborli bo‘lishlari talab etiladi. Masalan:

- *Hojiboy aka, mana shu kitobimga qo‘l qo‘yib bersangiz.*
- *Tap etib qo‘l Timni kitobining ustiga qo‘ydim.* (Hojiboy Tojiboyev) Yuqoridagi misolda qo‘l qo‘ymoq ifodasi leksik omonimiyaga misol bo‘ladi.

Ya’ni:

- 1) qo‘l qo‘ymoq - biror narsa ustiga qo‘lini qo‘ymoq;
- 2) qo‘l qo‘ymoq - imzo chekmoq kabi ma’nolarni ifodalab kelgan.

Qiziqchilar o‘z nutqida **sinkretik so‘z o‘yin**idan ham foydalanadilar. Ushbu so‘z o‘yinida birdan ortiq lingvistik hodisalar qorishib ketadi. Quyidagi misolda polisemantik va polifunksional so‘zning kontekstda turli ma’no va vazifada kelib, ularning qorishib ketganligini ko‘rishimiz mumkin:

Men deputat bo‘lsam, rohat-farog‘atda yashaysizlar, deb va‘da bergan deputat obrazida qiziqchi G‘ayrat Ahmedov choyxonada dam olib turganida bir saylovchi kelib norizolik ohangida:

- *Sizdan bita narsa so‘rab olsam maylimi, - deydi.*
- *Mayli so‘rayvering.*
- *Siz o-o saylanayotganingizda meni saylasanglar, rohat-farog‘atda yashaysizlar degandindiz. To‘g‘rimi?*
- *To‘g‘ri.*
- *Endi-chi? Hozir nima bo‘lyapti?*
- *Hah, aytingchi, men deputat bo‘lib saylanmasdan oldin, ular qaysi ko‘chadayashar edi?*
- *Mexanizatorlar ko‘chasida.*
- *O‘lmang, o‘lmang! Ha, hozir-chi? Ko‘chalaringizning nomi nima?*

- *Hozirmi? “Rohat-farog‘at”.*
- *Xo‘sh, qayerda yashayapsizlar ekan?!*

Matnda qo‘llangan *rohat-farog‘at* juft so‘zi *to‘kin-sochinlik, farovonlik* ma’nosida va ko‘chaning nomi ma’nosida qo‘llangan bo‘lib, bir paytning o‘zida ravish holi va o‘rin holi vazifasini bajarmoqda. Boshqa nutq ko‘rinishida biron bir so‘z kontekstda faqat bir gap bo‘lagi vazifasida kelsa, so‘z o‘yinlarini hosil qilishda ayrim til birliklari birdan ortiq gap bo‘lagi vazifasida qo‘llanishi e’tiborlidir. Chunki so‘z o‘yinini hosil qilishda me’yoriylikdan chekinish, so‘zlarni ataylab ko‘ptalqinli tarzda qo‘llash lozim bo‘ladi. Mana shu jihati bilan so‘z o‘yinlari matni boshqa nutq ko‘rinishlaridan keskin farq qiladi. So‘z o‘yining ushbu semantik-sintaktik- stilistik xususiyatlari, ayniqsa, askiya san’atiga xosdir.

Qiziqchilar o‘z nutqida kulgi qo‘zg‘atuvchi usullar orasida uslubiy sintagmalash usulidan ko‘proq foydalanadilar. Uslubiy sintagmalash, poetik sintagmalash atamaları tadqiqotchi X.Dusmatov tomonidan o‘zbek askiyachilik, qiziqchilik san’atida, shuningdek, poetik va publisistik nutq ko‘rinishlarida qo‘llanishi isbotlangan. Ayniqsa, askiya va qiziqchilikda so‘z o‘yining keng tarqalgan turi hisoblanadigan ushbu usul so‘zlarni maqsadli biriktirish yoki so‘zni komponentlarga bo‘lishdan iborat bo‘lib, bunda so‘zlarni bo‘lib talaffuz qilish hamda to‘xtam (pauza) alohida stilistik qimmatga ega bo‘ladi hamda sintaktik- stilistik aloqa natijasida birdan ortiq axborot ifodalanadi:

-Xalqdan pul olsa-chi?

- ***Ho-o-o kimligini aytmayman.***
- *Daraxt kessa-chi?*
- ***Ho-o-o kimligini aytmayman.***
- *Uy buzza-chi?*
- ***Ho-o-o kimligini aytmayman.***
- *E-e, bo‘ldi qiling-e. Nimaga aytmaysiz, xojayin? Ayting unda, tushuntirib bering-chi.*
- *Jinnimisan, qamalib ketaman-ku. (“Aristokratlar” jamoasi)*

Ushbu hajviy matnda so‘z o‘yini katta ijtimoiy-lisoniy vazifa bajargan. Dialogik nutqda asosiy maqsad hokimlarning jamiyatdagi qing‘ir ishlarini fosh qilishga qaratilgan: “Hooo kimligini aytmayman” gapining asosiy mazmuni “hokimligini aytmayman” (hokim ekanligini aytmayman) bo‘lib, fikr alyuziv tarzda so‘z o‘yini vositasida yuzaga chiqarilganligi o‘ziga xos tarzda bir kulgi qo‘zg‘atishga xizmat qilgan.

Xullas, o‘zbek milliy qiziqchiligi san’atida so‘z o‘yinlari hajv yaratish uchun asosiy uslubiy vosita bo‘lib xizmat qiladi. Qiziqchilar nutqida so‘z o‘yinlaridan foydalanish tinglovchilarga emotsional-estetik zavq bag‘ishlab, fikrning ta’sir kuchini oshirishda muhim rol o‘ynaydi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Соссюр Ф. де Труды по языкознанию.- М.: Прогресс, 1977.

2. Витгенштейн Л. Философские исследования // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 16. - М., 1985.

3. Стилистический энциклопедический словарь русского языка. [электронный ресурс] / под ред. М.Н. Кожин; члены редколлегии: Е.А. Баженова, М.П. Котюрова, А.П. Сковородников. - 2-е изд., стереотип. — М.: Флинта: Наука, 2011

4. Дусматов Х. Аския матнининг лингвостилистик тадқиқи: Филол. фан. буйича фал. док. (PhD) ... дисс. автореф. - Фаргона, 2018.

5. Рустамов И. Кичик жанр матнларнинг прагматик когнитив ва миллий маданий моҳияти (узбек ва инглиз латифалари мисолида): Филол. фан. буйича фал. док. (PhD) ... дисс. автореф. - Тошкент, 2019.

6. Абдурахмонов Ш. Узбек бадиий нутқида кулгицузгатувчи лисоний воситалар: Филол. фан. номз... дисс. автореф. - Тошкент, 1997.

7. Дусматов Х. Узбек миллий суз уйинларининг лингвостилистик тадқиқи. Филол. фан. док. дисс. автореф. - Фаргона, 2022.